

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و دوم، شماره هشتاد و هفتم

پاییز ۱۴۰۰

جایگاه مسجد کوفه در مناقشه‌های سیاسی همراهان و مخالفان حاکمیت در فاصله زمانی ۱۷ - ۱۳۲ هـ.ق

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۲۲ تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۹/۲۸

سیف حاتم عبدعلی النعمانی^۱
مریم عزیزیان^۲
محبوبه فرخنده‌زاده^۳

این پژوهش، با هدف بررسی موقعیت سیاسی مسجد کوفه در فاصله زمانی ۱۷-۱۳۲ق، می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که فعالیت سیاسی مخالفان و همراهان خلافت در مسجد کوفه در این بازه زمانی، چگونه بود و چه تأثیراتی بر موقعیت سیاسی مسجد بر جای گذاشت؟ مقاله با روش وصفی و تحلیل آماری، به این نتیجه دست یافته است که مسجد کوفه در طول دوره مورد بررسی، به صورت پیوسته جایگاه سیاسی خود را حفظ کرده است؛ با این تفاوت که در عصر خلافت حضرت علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام، در مقایسه با دوره امویان، حضور همراهان حاکمیت در مسجد بیشتر از مخالفان بود و در عصر اموی، میان تعداد

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ تشیع از دانشگاه فردوسی مشهد: (saefhatmt@gmail.com).

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول): (maryamazizian@ferdowsi.um.ac.ir).

۳. استادیار گروه معارف دانشگاه فردوسی مشهد: (farkhondehzadeh@um.ac.ir).

حضور موافقان و غیرهمراهان در مسجد، به سبب استفاده از شیوه‌های زور و تزویر، یک تعادل نسبی برقرار شد؛ اما مجموعه رویدادهایی ناخواسته، به رشد نیروهای فعال مخالف، به ویژه شیعیان و سرانجام تسلط آنان بر مسجد و اعلام پایان عصر اموی انجامید.

کلیدواژگان: مسجد کوفه، امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امویان، شیعیان.

مقدمه

همزمان با توسعه مرزهای جهان اسلام در عهد خلفای نخستین، حکومت ناگزیر شد مراکز و پایگاه‌های جدیدی را در سرزمین‌های مفتوحه ایجاد کند. این پایگاه‌های نظامی، ادامه فتوحات، تثبیت مرزها و امنیت داخلی را تقویت می‌کردند. کوفه و بصره در عراق و فسطاط در مصر، از جمله این پادگان‌ها بودند که طولی نکشید با مهاجرت جنگاوران، اقوام و صحابی معروف، به مراکز فعال شهری تبدیل شدند. مورخان و جغرافی‌دانان، زمان تأسیس پادگان کوفه را سال‌های ۱۵، ۱۷ و ۱۸ ق ضبط کرده‌اند.^۱ نخستین بنایی که پس از ورود لشکر مسلمانان به کوفه طرح‌ریزی شد، مسجد جامع و سپس دارالاماره بود. آنگاه بر اساس جایگاه این دو مکان، خانه‌های مجاهدان و بازارها ساخته شد.^۲ کوفه با حضور تعداد بسیاری از صحابه، تابعین، اقوام، پیروان ادیان دیگر، قراء و شعرا به تدریج وسعت

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۲۷؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۳، ص ۵۹۸؛ همان، ج ۴، ص ۴۲؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۲۹؛ یاقوت، معجم البلدان، ج ۴، ص ۵۵۸؛ ابن الأثیر، الکامل، ج ۲، ص ۳۴۰ و ۳۶۷.

۲. ایزدی، «جغرافیای تاریخی کوفه»، ص ۷۷ و ۷۸؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۱۸۴۸-

یافت و به کانون عراق تبدیل شد.^۱ در این میان، مسجد کوفه یکی از نقاطی بود که بسیاری از حوادث حساس و سرنوشت‌ساز سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تاریخ اسلام در آن رخ داد.

پیشینه پژوهش

با وجود پژوهش‌های فراوانی که پیرامون کوفه و بناهای آن انجام شده، هنوز زوایایی از مسائل مربوط به مسجد کوفه، همچون موقعیت سیاسی آن مورد عنایت محققان قرار نگرفته است. نگاهی به پیشینه تحقیقات، این خلأ را به خوبی بازتاب می‌دهد. به طور کلی، پژوهش‌های مرتبط با مسجد کوفه را می‌توان در سه دسته تقسیم‌بندی کرد: الف. تاریخ کوفه؛ ب. مساجد اسلامی؛ ج. مسجد کوفه.

الف. تاریخ کوفه

در آثاری مانند: *أمراء الكوفة وحكامها* (آل خلیفه)، *تاریخ الكوفة* (البراقی)، *نشأة المدينة العربية الإسلامية الكوفة* (جعیط)، «*الحركة الفكرية في الكوفة*» (حمود)، «*الصحابة الكرام في الكوفة*» (أمین)، «*الكوفة الغراء* (أرض الرسائل السماوية و...)» (الصغیر) و «*ساختار سیاسی - اجتماعی کوفه...*» (آیین‌وند و گراوند) که مربوط به تاریخ سیاسی، فرهنگی و یا اجتماعی کوفه هستند، از بناهای آن، به‌ویژه مسجد کوفه هم نام برده شده است؛ اما این توجه در حاشیه بوده و گاهی در ذکر یک روایت یا خبر، به حضور گروه‌های سیاسی یا اجتماعی و یا جریان‌های فکری در مسجد اشاره شده است. مؤلفان این متون، به این امر که حوادث کوفه در کدام منطقه آن رخ داده، کمترین عنایت را داشته‌اند.

۱. البراقی، *تاریخ الكوفة*، ص ۱۳۳؛ آیین‌وند و گراوند، «*ساختار سیاسی - اجتماعی کوفه*»،

ب. مساجد اسلامی

محققان این زمینه، همچون حسین مونس در *المساجد*، یا اصلاً به این مسجد اشاره نکرده و یا به صورت گذرا از آن سخن گفته‌اند؛ به عنوان نمونه، محرمی در «نقش مسجد در حیات علمی جامعه» از این مکان در ذیل مسجدهای شهر کوفه به عنوان جایگاه تجمع شیعیان یاد کرده است. کوبان هم در مقاله «مساجد در سرزمین‌های مرکزی عرب»، فقط از ویژگی معماری این مکان در بین مساجد اسلامی سخن گفته است.^۱

ج. مسجد کوفه

پژوهش‌هایی همچون *مسجد کوفه تخطيطه و عمرانها* (الجنابی)، *مدرسة الكوفة* (المخزومی)، «تاریخ بنای مسجد کوفه» (صفری) و «مسجد الكوفة و عبدالله بن مسعود» (البیومی)، تنها به تاریخ عمرانی، تاریخ فرهنگی و عمومی این مسجد اختصاص یافته‌اند. گروه دیگری از تحقیقات مربوط به این عبادتگاه، نظیر: *العتبات المقدسة فی الكوفة* (الطریحی)، *راهنمای مسجد مقدس کوفه و اماکن اطراف آن* (علوی)، «نماز مسافر در اماکن مقدسه چهارگانه از دیدگاه فقهای امامیه» (مصدق صدقی و قنبری سرداری) و «بازپژوهشی در اعمال مسجد کوفه و سهله» (ساجدی) وجود دارند که به فضایل و اعمال مسجد به عنوان یک مکان زیارتی اهمیت داده‌اند.

در تمام این آثار، جایگاه سیاسی مسجد کوفه در میان تحولات پیچیده سده‌های نخستین اسلامی نادیده انگاشته شده است. این امر، روشن است که مسجد در شهرهای آن قرون، کارکردهای متنوعی داشت؛ اما سخن از مهم‌ترین مسجد یک شهر نظامی است که از همان ابتدا، حاکمیت و نیروهای فعال سیاسی در یک ترکیب نامتجانس جمعیتی در آن نقش‌آفرینی کردند. همچنین، در نظر داشته باشیم که در عصر فتوحات، مسجدهای مهمی در تمام پادگان‌های نظامی واقع در عراق، مصر و مغرب ساخته شد؛ اما نام مسجد

۱. ن.ک: امین، «المسجد و أثره فی تطویر التعليم».

کوفه، بیش از تمام این اماکن در ذیل اخبار سیاسی منابع تاریخی قرون متقدم تکرار شده است.

با توجه به این اهمیت، قصد بر آن است که فعالیت‌های سیاسی به‌وقوع‌پیوسته در این مسجد، در فاصله خلافت حضرت علی علیه السلام تا آغاز عباسیان مورد واکاوی قرار گیرد. پرسش برآمده از این مسئله، آن است که موافقان و غیرهمراهان خلافت، چه فعالیت‌ها و موضع‌گیری‌هایی در مسجد کوفه طی سال‌های ۳۵-۳۲ق انجام دادند و اقدامات آنها چه تأثیراتی بر موقعیت سیاسی مسجد گذاشت؟ سبب اتخاذ این محدوده زمانی، آن بود که موقعیت جغرافیایی کوفه و همراهی کوفیان با امام علیه السلام در جنگ جمل (۳۵ق)، در انتخاب این شهر به عنوان دارالخلافت تأثیرگذار بود. از طرف دیگر، این شهر به عنوان مرکز انتقال قدرت به عباسیان واقع شد و نخستین دارالخلافت عباسی در هاشمیه شهری متصل به کوفه تعیین شد. از این رو، فاصله این دو رویداد مهم، به عنوان بازه زمانی این تحقیق تعیین شده است.

شناسایی این دگرگونی‌ها نیز به فهم بهتر وقایع کوفه، و در مقیاسی وسیع‌تر، به درک سیر تحولات سیاسی که مسلمانان در آن قرون تجربه کردند، یاری می‌رساند. این مطالعه، بر مبنای روش توصیفی و استخراج یک جامعه آماری از حوادث سیاسی رخ داده در مسجد انجام شده است؛ امری که تا کنون در هیچ‌یک از تحقیقات پیشین صورت نگرفته است.^۱ مراد از مناقشات سیاسی، مجموع فعالیت‌ها، رویارویی‌ها و درگیری‌های لفظی و عملی گروه‌های رقیب در این مسجد در جریان تحولات سیاسی سال‌های ۳۵-۳۲ق است. گروه‌های سیاسی رقیب هم در دو طیف مورد مطالعه قرار گرفت. منظور از طیف همراهان

---

۱. به سبب اینکه ذکر جزئیات تمام رویدادها در این دوره طولانی (حدود ۹۷ سال) در یک مقاله امکان‌پذیر نیست، موضوعات حوادث دسته‌بندی شده و برخی از آنها بنا به میزان اهمیت تأثیرگذاری بر موقعیت سیاسی مسجد، ذکر شده است.

حاکمیت، مجموع کنش و عمل هم‌رأس هرم حکومت، یعنی خلیفه، عمال وی و نیز طرفداران و حامیان آن در نظر گرفته شده است. در مقابل، هر نوع کنش و عملکردی که نشان از عدم همراهی، تقابل و واکنش به گروه همراهان حاکمیت باشد، در ذیل طیف مخالفان مورد مطالعه قرار گرفت.

همچنین، نگارنده به این نکته اشراف دارد که تعداد موضع‌گیری‌ها و مناقشات در مسجد، بیشتر از آمار این تحقیق بوده است؛ اما نوع بررسی داده‌ها، ملاک انتخاب خبر سیاسی مرتبط با مسجد و استخراج جامعه آماری موافقان و مخالفان، تصریح منابع است و یا اینکه به قراین و شواهد متن مطمئن شویم که آن حادثه یا بخشی از آن، در مسجد کوفه رخ داده است؛ یعنی بر اساس داده‌های منابع، آمار جمع‌آوری و پردازش شده است. شایان توجه است، چنانچه در یک گفت‌وگو یا مناقشه پیرامون یک واقعه سیاسی، طرفین مواضع متفاوتی داشته باشند، هریک از موضع‌گیری‌ها در شمارش همراهی یا مخالفت با حاکمیت لحاظ شده است. مبنای اصلی استخراج داده‌های این پژوهش، بر پایه اطلاعات منابع تاریخ‌نگاری متقدم و میانه انجام شده است. همچنین، در خصوص خبرهای زمان حضرت علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام از منابع نهج البلاغه و نخستین اثر زیست‌نامه‌ای ائمه علیهم السلام، یعنی الإرشاد شیخ مفید و نیز متن بحار الأنوار به این دلیل که ظاهراً منابع شاذی در اختیار علامه مجلسی بود، استفاده شد.

با توجه به توضیحات بالا، باید تصریح شود که راهبرد پژوهش حاضر، داده‌بنیاد است؛ یعنی نتایج تحقیق بر مبنای مفاهیم اصلی حاصل از داده‌ها شکل می‌گیرد؛ به سخن دیگر، راهبرد پژوهش حاضر، حرکت از جزء به کل است. بنابراین، سعی می‌شود با دسته‌بندی و تحلیل داده‌های منابع، جایگاه مسجد کوفه در مناقشات سیاسی دوره مورد بحث مشخص شود.

به منظور پاسخ به ابهام تحقیق، حوادث سیاسی مسجد در شش قسمت که به نظر می‌رسید هر کدام مرحله‌ای از مناقشه‌ها و تعامل‌های سیاسی گروه‌های رقیب را روشن

می‌سازد، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. با هدف شناسایی و درک بهتر روند تداوم و تحول جایگاه سیاسی، دو نکته در حوادث جست‌وجو می‌شود: نخست اینکه این رخدادها، از منظر حضور موافقان یا مخالفان حاکمیت سیاسی وقت نگریسته می‌شوند. دوم آنکه در پایان توضیحات، یک جمع‌بندی از جایگاه سیاسی مسجد در زمان خلفای آن دوره انجام می‌شود.

۱. مسجد کوفه در کشاکش انفعال یا همراهی امام علی علیه السلام در جنگ‌های داخلی

رویدادهای مسجد در زمان حضرت علی علیه السلام (حک: ۳۵-۴۰ق)، جزء شادترین و نادرترین حوادث عصر راشدین و اموی است. از زمان تأسیس مسجد، امیر کوفه از جانب خلیفه مسئول برگزاری نماز و ایراد خطبه (سخنرانی آغاز امارت و خبرهای مهم حکومتی) در مسجد بود.^۱ این شیوه، توسط خلفای بعدی هم تداوم یافت؛ اما فقط در این عصر بود که امیر کوفه، ابوموسی اشعری (امارت ۳۵-۳۶ق) برخلاف نظر و توصیه مقام مافوق خود (خلیفه)، در مسجد سخن گفت و کوفیان را به انفعال و کناره‌گیری دعوت کرد. همچنین، زمانی که امیر مؤمنان علیه السلام در ۱۲ رجب ۳۶ق کوفه را به عنوان مرکز خلافت اسلامی انتخاب کرد،^۲ این شهر و مسجد آن اهمیت دوچندان یافت و منبر مسجد کوفه به عنوان محل رسمی صدور فرامین و خطبه‌های خلیفه جهان اسلام شد. تنها در این زمان است که یک سکوی مخصوص قضاوت (دکة القضاء) در مسجد به خلیفه اختصاص یافت.^۳

۱. قدامة بن جعفر، الخراج، ص ۳۸۵؛ دینوری، اخبار الطوال، ص ۱۸۷ و ۱۸۸؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۱۲۲ و ۱۲۳؛ ابوالعرب، کتاب المحن، ص ۷۳؛ ابیادی، مجموعة الوثائق السياسية، ص ۲۳۷؛ آل خلیفه، أمراء کوفه، ص ۵۶.

۲. دینوری، اخبار الطوال، ص ۱۸۹.

۳. ابن ادريس حلی، السرائر، ج ۲، ص ۱۵۷؛ المجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۴، ص ۱۶۷ و ۳۴۵؛ همان، ج ۸۰، ص ۳۶۳.

از ۲۶ خبر سیاسی این دوره، ۱۸ مورد در راستای اصول حاکمیت و تأیید آن است. البته ۱۳ خبر ذیل آن، خطبه‌های حضرت علی علیه السلام را روایت می‌کند. در میان هشت خبری که حضور مخالفان حکومت را نشان می‌دهد، ۵ گزارش مربوط به جنگ جمل است و تنها دو خبر، مخالفت و بی‌اعتنایی به امام علیه السلام را در حوادث بعد از جمل روایت می‌نماید.

محورهای موضوعات مرتبط با مسجد پیرامون جنگ جمل (۵ مورد)، برپایی نماز جماعت و جمعه، قضاوت توسط امام علی علیه السلام (۳ مورد)^۱، صحبت امام علیه السلام با یک نماینده معاویه (۱ خبر)^۲، ضربت خوردن امام علیه السلام و اقامه نماز توسط امام حسن علیه السلام (۱ عدد)^۳، خطبه امام حسن علیه السلام پس از شهادت پدر (۱ مورد)^۴ و بیشتر از همه، خطبه‌های امیر مؤمنان علیه السلام (۱۳ مورد) است که در برخی از موارد، کوفیان به آن واکنش نشان دادند.^۵

گزارش‌های موجود از جنگ جمل در مسجد کوفه، به‌خوبی فضای فکری و سیاسی دوگانه کوفه را در خصوص این جنگ داخلی بازتاب می‌دهد که چگونه میان همراهی و کناره‌گیری درنوسان بود. آمدن سفرای امام علی علیه السلام به مسجد و تشویق مردم برای

۱. دینوری، اخبار الطوال، ص ۲۱۸-۲۲۰.

۲. همان، ص ۱۶۲ و ۱۶۳.

۳. ابن قتیبه، الإمامة والسیاسة، ص ۱۵۰ و ۱۵۱؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۶؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۱۴۵؛ المقدسی، البدء والتاریخ، ج ۵، ص ۲۳۲؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۶، ص ۲۱۶؛ همو، ج ۸، ص ۲۵۴؛ ابن عبد ربیه، العقد الفرید، ج ۴، ص ۱۵۴ و ۱۵۵.

۴. دینوری، اخبار الطوال، ص ۳۱۸ و ۳۱۹؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۹۰؛ ابن عبد ربیه، العقد الفرید، ج ۴، ص ۱۵۵.

۵. نهج البلاغة، ج ۱، ص ۹۲ و ۱۸۳-۱۸۴؛ دینوری، اخبار الطوال، ص ۲۱۹ و ۲۲۰؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۶۹؛ ابن قتیبه، الإمامة والسیاسة، ص ۱۳۷؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۷۹؛ المجلسی، بحار الأنوار، ج ۳۲، ص ۳۵۴ و ۳۵۵.

مشارکت با خلیفه و همراهی بسیاری از اهل کوفه، نمایان‌گر نیروهای فعال، به‌ویژه شیعیان بود. در مقابل، خوانده شدن نامه عایشه مبنی بر درخواست او از کوفیان برای عدم حضور در جنگ و نیز مخالفت ابوموسی اشعری و بازداشتن مردم از مشارکت در این نبرد و همراهی برخی از حضار با آنها (۵ مورد از ۸ خبر مخالف حکومت)، نماینده حضور جدی اندیشه‌های منفعلانه در بستر جامعه بود.^۱

احتمالاً به سبب وقوع نبردهای جمل، صفین و نهروان در خارج از کوفه، راویان و مورخان به بازتاب این وقایع در مسجد توجه چندانی نشان نداده‌اند. اخبار مربوط به وقایع این زمان تا به هنگام شهادت امیرمؤمنان علیه السلام، به خطبه‌های حضرت در مسجد اختصاص دارد که موضوع بیشتر آنها، تحریض مردم به جهاد با اهل شام است. به طوری که ۹ خبر از ۱۳ مورد خطبه‌های امام علیه السلام، مربوط به این موضوع است.^۲ محتوای تکرارشونده این خطبه‌ها را می‌توان شاهی بر تثبیت اندیشه‌های منفعلانه در کوفه، تمایل اهالی آن به کناره‌گیری از درگیری با شامیان و عدم همراهی با حضرت علیه السلام دانست. همچنین،

۱. سیف بن عمر، *الفتنة ووقعة الجمل*، ج ۱، ص ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۳ و ۱۴۵؛ ابن قتیبه، *الإمامة والسياسة*، ص ۸۴ و ۸۵. جزئیات این روایات، فقط در طبری آمده است: طبری، *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۴، ص ۴۷۸ و ۴۷۹، ۴۸۲-۴۸۷، ۴۹۹ و ۵۰۰؛ مسکویه، *تجارب الأمم*، ج ۱، ص ۴۸۲ و ۴۸۳؛ سبط ابن الجوزی، *مرآة الزمان*، ج ۶، ص ۱۵۶-۱۵۷؛ ابن اثیر، *الکامل*، ج ۳، ص ۱۳۳؛ ابن کثیر، *البدایة والنهایة*، ج ۷، ص ۲۳۵. برای شناخت بهتر این بستر، ن.ک: ولوی و قربان‌پور، «تأثیر اندیشه‌های رایج بر رفتار سیاسی مردم کوفه»، ص ۱۵۳-۱۶۷.

۲. *نهج البلاغة*، ج ۱، ص ۶۷-۷۰؛ یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۱۷۱ و ۱۷۲؛ دینوری، *اخبار الطوال*، ص ۲۴۰، ۲۴۱ و ۳۱۱؛ ابن قتیبه، *الإمامة والسياسة*، ص ۱۳۷ و ۱۴۱؛ طبری، *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۵، ص ۹۰؛ مسعودی، *التنبيه والإشراف*، ص ۲۵۶؛ ابن عبد ربّه، *العقد الفرید*، ج ۳، ص ۲۴۶؛ ابن اثیر، *الکامل*، ج ۳، ص ۱۸۸ و ۱۸۹.

بی‌اعتنایی کوفیان و مخالفت با امام علیه السلام برای جنگ با «برادران شامی ما» همچون «برادران بصری‌مان»^۱، نشان‌دهنده گفت‌وگوهای آزاد مردم با حاکمیت حضرت علیه السلام در یک فضای عمومی است.

۲. جایگاه مسجد کوفه در مناقشه‌های انتقال خلافت

حضرت علی علیه السلام در پایان عمر شریفشان، در صدد جمع‌آوری سپاهی برای جنگ با شام بودند که با شهادت ایشان ناتمام ماند. این سیاست، توسط امام حسن علیه السلام دنبال شد. نکته جالب توجه، این است که امام مجتبی علیه السلام (خلافت: ۴۰-۴۱ق)، نخستین خلیفه‌ای در جهان اسلام بود که با او در مسجد کوفه بیعت شد. از دوره خلافت ایشان، فقط سه روایت مرتبط با مسجد کوفه یافت شد که آن هم مربوط به وقایع بیعت با ایشان است که دو مورد آن موافق با خلافت ایشان است.^۲ این امر، توافق عمومی مسلمانان را در بیعت با امام حسن علیه السلام نشان می‌دهد؛ اما تعداد کم خبرهای مرتبط با مسجد، به دو سبب بود: نخست آنکه دوره خلافت ایشان کوتاه بود. دوم اینکه ایشان بلافاصله پس از بیعت، مشغول تدارک نیرو برای نبرد با معاویه شدند و حضور ایشان در کوفه کم بود. از این رو، تا پیش از صلح نهایی امام علیه السلام با معاویه، حوادث مهم قابل ثبت در چشم‌راویان اخبار خارج از کوفه رقم می‌خورد.

با پذیرش صلح توسط امام حسن علیه السلام، دوباره مسجد جایگاه ویژه‌ای در حوادث سرنوشت‌ساز جهان اسلام پیدا کرد. واگذاری خلافت به صورت رسمی، در این مسجد انجام شد. در مجموع، ۹ خبر در مورد وقایع بیعت با معاویه در مسجد کوفه پیدا شد. در جریان بیعت، امام حسن علیه السلام، معاویه و عمرو بن عاص، خطبه‌ها و سخنانی ایراد کردند.

۱. دینوری، اخبار الطوال، ص ۲۴۰ و ۲۴۱.

۲. ابن قتیبه، الإمامة والسیاسة، ص ۱۵۳؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۱۵۸؛ مسکویه،

تجارب الأمم، ج ۱، ص ۵۷۱؛ ابن الأثیر، الکامل، ج ۳، ص ۲۰۲.

سخنان ثبت شده امام علیه السلام در مسجد پیرامون پاسخ به معاویه و اعتراض‌هایی که برخی به ایشان داشتند، بیان فضایل اهل بیت علیهم السلام در پاسخ به معاویه بن ابی سفیان (م ۶۰عق)، علت جنگ و صلح و قانع کردن مردم و قیس بن سعد بن عباده (م ۶۰عق) به بیعت، یادآوری به حق خلافت خویش و نزاع معاویه با وی بر سر آن، ویژگی فرد متقی و گناهکار و سفارش به معاویه که از اخذ بیعت از امام حسین علیه السلام درگذرد، از جمله موارد قابل طرح است. مضامین سخنرانی‌های منسوب به معاویه و عمرو بن عاص هم شامل دلیل نزاع، هدف جنگ و ردّ شروط صلح می‌شود.^۱

اعتراض به امام حسن علیه السلام، ارسال قاصد به امام حسین علیه السلام و قیس بن سعد از طرف معاویه برای حضور در مراسم بیعت، عدم حضور امام حسین علیه السلام، امتناع قیس بن سعد و حيله معاویه در اخذ بیعت از او و سرانجام، اعلان علنی مردم به اکراه در انجام بیعت و پاسخ معاویه که «بیعت کن که خداوند در مکروه و ناخوشایند، خیر بسیار نهاده است»، همگی نشانه این است که هنوز مرزهای بین حکومت و توده مردم به گفت‌وشنود یک‌طرفه و بسته تبدیل نشده است.^۲

۱. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ ابن اعثم، الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۳-۲۹۵؛ شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۹ و ۱۹؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطایبین، ص ۷۷ و ۷۸؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۴، ص ۶۸؛ سبط ابن جوزی، مرآة الزمان، ج ۵، ص ۱۶؛ ابن حجر الهیتمی الأنصاری، الصواعق المحرقة، ج ۲، ص ۳۹۹ و ۴۰۰؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۸، ص ۱۳۱؛ السیوطی، تاریخ الخلفاء، ج ۱، ص ۵۸ و ۵۹.

۲. ابن اعثم، الفتوح، ج ۴، ص ۲۹۲-۲۹۵؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۹۲ و ۱۹۳؛ ابن قتیبه، الأمانة والسیاسة، ص ۱۵۵؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطایبین، ص ۷۵ و ۷۶.

۳. امویان و بهره‌برداری از مسجد کوفه برای تثبیت سلطه بر عراق

مطالب مرتبط با مسجد کوفه در این قسمت، ذیل حکومت معاویه (پس از قبض کرسی خلافت) و یزید می‌گنجد؛ چراکه دو خلیفه سفیانی (حک: ۴۱-۴۶ق)، کوشش فراوانی از طریق عمال خود برای تثبیت سلطه بر کوفه و در نتیجه، بر عراق انجام دادند. نمود آشکاری از این تلاش‌ها، در حوادث رخ داده در مسجد قابل مشاهده است.

عصر معاویه (حک: ۴۱-۶۰ق)، به لحاظ تعداد حضور مدافعان و مخالفان حکومت، در کل عصر اموی یک استثناست. در این زمان، بین حضور موافقان (۱۳ مورد) و مخالفان (۱۲ مورد)، تقریباً یک تعادل برقرار است. این آمار نشان می‌دهد سلطه اموی در زمان معاویه، هنوز بر کوفه و پایگاه اصلی شهر (مسجد) کامل نیست؛ چراکه حتی در دوره امارت زیاد بن ابیه نیز این نسبت تقریبی میان مخالفان (۴ مورد) و همراهان حاکمیت دمشق (۶ خبر) مشاهده می‌شود. جدای از حوادث مربوط به بیعت (۹ خبر)، دیگر آمار را می‌توان ذیل اخبار مسجد در زمانه حکومت امرای منصوب معاویه (۱۶ حادثه) دنبال کرد.

در زمان امارت مغیره بن شعبه (امارت: ۴۱-۵۱/۵۰ق) چندین حادثه سیاسی جالب در مسجد برای نخستین بار رخ می‌دهد که در زمان‌های بعدی نیز تداوم می‌یابد. معاویه در سال ۴۱ یا ۴۲ق به مغیره دستور می‌دهد زیاد بن ابیه (م ۵۳ق)، حجر بن عدی (م ۵۱ق)، سلیمان بن سرد (م ۶۵ق)، شیب بن ربیع (م حدود ۷۰ق) و ابن اکواء بن حمق (م احتمالاً ۵۰ق) را به حضور در نماز جماعت مسجد ملزم کند و مغیره نیز چنین می‌کند.^۱ فارغ از گرایش‌های سیاسی این افراد، باید در نظر داشت که این اولین خبری است که با فشار حاکمیت، حضور در نماز جماعت رنگ غیردینی و الزام سیاسی پیدا می‌کند. در سال ۴۲ق، ابولیلی خارجی، قیام خود را در این مسجد آغاز کرد و سی نفر از موالی به او پیوستند.^۲ این

۱. ابن الأثیر، الکامل، ج ۳، ص ۴۲۴؛ ابن خلدون، العبر، ج ۳، ص ۶-۸.

۲. ابن الأثیر، الکامل، ج ۳، ص ۴۱۳.

حادثه نیز نخستین حضور سیاسی خوارج و موالی را در پایگاه شهر نشان می‌دهد. همچنین، در همین دوره، سبّ امام علی علیه السلام و درود بر عثمان به محتوای خطبه‌ها اضافه می‌شود که واکنش شیعیان خالص همچون حجر را به دنبال دارد.^۱ این عمل، تقریباً تا پایان دوره اموی در این مسجد تداوم می‌یابد.

زیاد بن ابیه (امارت: ۵۰-۵۳ق)، سیاست نرم و مدارای مغیره را کنار گذاشت.^۲ از این رو، خطبه‌های او آکنده از تهدید و ترس بود. عملکردهایی چون توهین به امام اول شیعه علیه السلام، شکنجه و آزار اهل کوفه، به‌ویژه شیعیان در مسجد، این شهر و پایگاه آن را به مرکز پُرتنش اندیشه و عمل شیعه در برابر حاکمیت تبدیل کرد.^۳ تداوم این اعمال در امرای اموی بعدی، این اندیشه‌های فعال را در میان شیعه و خوارج استمرار بخشید؛ به عنوان نمونه، حجر بن عدی و عمرو بن حمق خزاعی به عنوان رهبران شیعی، مخالفان اموی را در مسجد گرد می‌آوردند. حجر بارها به سوی مغیره، زیاد و نایب الإمارة او، عمرو بن حریث، سنگریزه‌های کف مسجد را پرتاب کرد و مانع ادامه سخنرانی آنان شد. اگرچه این اقدامات، سرانجام به دستگیری و شهادت حجر منجر شد؛ اما به‌روشنی حضور فعال شیعه را در این مسجد نمایش می‌دهد.^۴ در زمان امارت‌های کوتاه خالد بن عبدالله بن خالد

۱. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۲۵۳ و ۲۵۴؛ ابن خلدون، العبر، ج ۳، ص ۱۳؛ ابن الأثیر، الكامل، ج ۳، ص ۲۳۴؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۵، ص ۲۴۱ و ۲۴۲.
۲. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۲۵۵؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۵، ص ۲۴۱؛ ابن الأثیر، الكامل، ج ۳، ص ۲۴۳.
۳. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۲۳۴، ۲۳۵ و ۲۵۶؛ ابن اعثم، الفتوح، ج ۴، ص ۳۱۶؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۵، ص ۲۲۷؛ البراقی، تاریخ الکوفه، ص ۷۲.
۴. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۳۲۹-۳۳۱؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۲۵۵؛ ابن الأثیر، الكامل، ج ۸، ص ۲۲۸، ۲۲۹ و ۵۰-۵۳.

بن اسید (امارت: ۵۳-۵۵ق)، ضحاک بن قیس فهری (امارت: ۵۵-۵۷/۵۸ق)، عبدالرحمن بن أمّ حکم (امارت: ۵۷-۵۸/۵۹ق) و نعمان بن بشیر (امارت: ۵۹-۶۰ق)، خبر سیاسی در این عبادتگاه یافت نشد.^۱

وقایع سیاسی دوره حکومت یزید بن معاویه (حک: ۶۰-۶۴ق) در مسجد، بیشتر به مسئله قیام مسلم بن عقیل در ۶۰ق و خبر شهادت امام حسین علیه السلام در ۶۱ق مربوط است. ۹ واقعه، حضور حکومت و همراهی با آن و ۵ خبر فعالیت مخالفان را حکایت می‌کند که نشانه موفقیت سلطه حاکمیت بر کوفیان و مسجد آنان است. در نامه دعوت‌کنندگان امام حسین علیه السلام به کوفه، نکته ظریفی وجود دارد که قابل تأمل است. در این نامه، گفته شده که پس از مرگ معاویه، اینان در نماز جماعت به اقامه والی کوفه حاضر نمی‌شوند.^۲ از این خبر، این نکته روشن می‌شود که در زمان معاویه، حکومت اموی با اجبار مردم را به حضور در نماز جماعت وادار کرده بود؛ یعنی یک مقوله دینی را به یک ابزار سیاسی فشار تبدیل کرده بود. اکنون پس از مرگ وی، مخالفانش به نشانه عدم همراهی با حکومت در جماعت شرکت نمی‌کردند.

خبرهای حضور مخالفان حکومت در مسجد در مورد بیعت با مسلم بن عقیل، فعالیت سیاسی شیعیان در کنار عبادت، آغاز قیام مسلم و رفتارهای دوگانه کوفیان است که سرانجام به دستگیری و شهادت ابن عقیل منجر می‌شود.^۳ در مقابل فعالیت اولیه هواداران مسلم، نعمان بن بشیر (امارت: ۶۰ق) تنها با تساهل، اهالی کوفه را به حفظ بیعت دعوت می‌کرد که حتی اعتراض فردی از هواداران اموی را در مسجد برانگیخت؛ اما والی بعدی،

۱. آل خلیفه، *أمراء کوفه*، ص ۱۹۶-۲۰۲.

۲. طبری، *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۵، ص ۳۴۸.

۳. مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۳، ص ۶۴؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ج ۲، ص ۴۵ و ۴۶؛ ابن الأثیر، *الکامل*،

ج ۳، ص ۲۷۲؛ ابن خلدون، *العبر*، ج ۳، ص ۲۹.

عبیدالله بن زیاد (امارت: ۶۰-۶۴ق) سیاست پدرش را دنبال کرد.^۱ حضور شخص عبیدالله بن زیاد، جاسوسان و نائب‌الإماره وی در مسجد، خطبه‌های تهدیدآمیزش، فرارش از مسجد و پناهندگی به قصر و بازگشت مجدد او به این مکان پس از پراکندن یاران مسلم، از وقایعی است که تثبیت سلطه اموی را بر مسجد پس از مرگ معاویه روایت می‌کند.^۲

متأسفانه، خبری در باب جمع و تجهیز سپاه در مسجد کوفه برای حضور در کربلا یافت نشد. پس از حادثه کربلا، ابن زیاد در منبر اعلام کرد که خداوند یزید را یاری کرد و حسین بن علی علیه السلام و شیعیانش را کشت. پاسخ شجاعانه یکی از شیعیان به نام عبدالله بن عقیف از دی (م ۶۱ق)، نشانه تداوم حضور سیاسی شیعه و جریان مخالف بنی‌امیه در مسجد است.^۳

۴. مسجد کوفه پایگاه جریان‌های معترض در اواخر دوره سفیانی تا تثبیت قدرت مروانیان در این قسمت، موقعیت سیاسی مسجد در ارتباط با حوادث پایان عهد سفیانی و تا تثبیت قدرت مروانیان، مورد بررسی قرار می‌گیرد که از مرگ یزید (م ۶۴ق) تا تثبیت حکومت عبدالملک بن مروان (حک: ۶۵-۷۲ق) در سال ۷۲ق را شامل می‌شود. دلیل این انتخاب، آن است که در این دوره، از قدرت امویان به شدت کاسته شد و فضا برای فعالیت مخالفان فراهم آمد. شایان ذکر است که در توضیحات این بخش، تنها آن دسته از اسامی حکام مروانی ذکر می‌شود که با حوادث سیاسی مسجد ارتباط پیدا می‌کنند؛ به این دلیل که در زمان برخی از این خلفا، هیچ خبر سیاسی از مسجد در منابع تاریخی یافت نشد.

۱. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۳۵۵ و ۳۵۶؛ سبط ابن الجوزی، مرآة الزمان، ج ۸، ص ۳۰؛ ابن خلدون، العبر، ج ۳، ص ۲۸.

۲. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۳۴۴، ۳۵۳ و ۳۵۴؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۳۷۲، ۳۷۳ و ۵۶۹؛ مسکویه، تجارب الأمم، ج ۲، ص ۵۱؛ شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۴۵ و ۴۶؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۱۰۵؛ ابن الأثیر، الکامل، ج ۳، ص ۲۷۲؛ ابن کثیر، البدایة والنهائة، ج ۸، ص ۱۵۵؛ البراقی، تاریخ الکوفه، ص ۳۲۶ و ۳۲۷.

۳. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۴۵۸ و ۴۵۹.

سلطه امویان در مسجد، با مرگ یزید از میان رفت. در فاصله مرگ یزید تا تثبیت قدرت عبدالملک، ۱۳ خبر در مورد مسجد کوفه پیدا شد که کل آن، به حضور مخالفان اموی و تسلط آنان بر مسجد کوفه ارتباط دارد. نخستین واقعه پس از رسیدن خبر مرگ یزید، اخراج نایب‌الإمارة ابن زیاد، عمرو بن حرث (م ۸۵ق) از مسجد و گفت‌وگو برای تعیین امیر جدید بود. در جریان گفت‌وگو، یکی از نامزدها، یعنی عمر بن سعد انتخاب شد. مخالفت زنان و سپس مردان قبیله همدان با یادآوری خون امام حسین علیه السلام، مانع حکومت او شد؛ امری که ناخشنودی اشراف کوفه را به دنبال داشت.^۱ تا سلطه مختار (۶۵ق)، عامر بن مسعود (وفات نامشخص)، عبدالله بن یزید انصاری (م قبل ۷۰ق) و عبدالله بن مطیع (م ۷۳ق) به عنوان امرای منتخب مردم و ابن زبیر، نماز جماعت را در مسجد برپا می‌کردند.^۲

از این دوره، یک فضای آزاد سیاسی در این عبادتگاه به وجود می‌آید که در آن، مناقشه‌های سیاسی میان مردم و نیز تبلیغات گروه‌های ضد اموی با محوریت شیعیان مشاهده می‌شود.^۳ نخستین تبلیغات، از آن توابین بود^۴ و سپس، حضور و خطبه‌های فعال مختار ثقفی که در نهایت، به بیعت مردم و تسلط او بر کوفه منتهی شد.^۵ مختار از مسجد و منبر آن به عنوان پایگاه نظامی خود در خونخواهی از قاتلان امام حسین علیه السلام و جنگ با مصعب بن زبیر استفاده کرد.^۶ یک سال بعد، در جریان محاصره وی در قصر، زنان یاور

۱. خلیفه بن خیاط، تاریخ، ص ۲۶۲.

۲. ابن سعد، الطبقات، ج ۵، ص ۱۴۴؛ طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۵۲۴ و ۵۲۹.

۳. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۵۶۱-۵۶۴؛ ابن اعثم، الفتح، ج ۶، ص ۲۰۹؛ ابن الأثیر، الکامل، ج ۴، ص ۱۴۶؛ البراقی، تاریخ الکوفه، ص ۲۲۲.

۴. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۵۸۳.

۵. همان، ص ۳۲ و ۵۸۰؛ ابن الأثیر، الکامل، ج ۳، ص ۳۳۹؛ دکنسن، الخلافة الأمویة، ص ۶۶.

۶. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۶، ص ۴۶، ۵۴ و ۵۵؛ البراقی، تاریخ الکوفه، ص ۳۵۶.

مختار با تظاهر به رفتن به سوی مسجد، آذوقه‌هایی به قصر می‌رساندند.^۱ سرانجام، پس از قتل مختار (۶۶ق)، به دستور مصعب دست قطع شده وی را با میخ آهنی در کنار مسجد آویزان کردند.^۲ تا سال ۷۲ق که سلطه مروانی‌ها بر عراق تثبیت شد، کوفه و مسجد آن، پایگاه زبیری‌ها بود.

۵. احیای سلطه امویان بر عراق و افول پایگاه مخالفان در مسجد کوفه

با تحکیم قدرت عبدالملک بن مروان (حک: ۶۵-۸۶ق) و قتل مصعب بن زبیر (۷۲ق)، سلطه امویان بر کوفه دوباره آغاز شد. این سلطه را می‌توان تا پایان عصر هشام بن عبدالملک (م ۱۲۵ق) هم شاهد بود. در ادامه، موقعیت مسجد در خصوص حضور همراهان و معاندان اموی در این بازه زمانی بازخوانی می‌شود.

در دوره زمامداری عبدالملک، ۱۲ خبر موافق و تنها ۳ خبر در مخالفت با حاکمیت، در مسجد یافت شد. از میان سه خبر مخالف، یک حادثه مربوط به واکنش یکی از حضار مسجد به آغاز امارت حجاج با لعن بر اموی‌ها و قصدش برای پرتاب سنگریزه‌های کف مسجد به سمت اوست.^۳ دو خبر بعدی، مربوط به شیب خارجی و همسرش، غزاله در ۷۷ق است که با قتل نگهبانان و رئیس شرطه حجاج وارد مسجد شدند.^۴ اطلاعی از قیام ابن اشعث و فعالیت‌های همراهانش در مسجد پیدا نشد.

۱. طبری، همان، ص ۱۰۵ و ۱۰۶.

۲. ابن حبیب البغدادی، المحبر، ص ۴۹۱ و ۴۹۲؛ البراقی، تاریخ الكوفة، ص ۳۵۷ و ۳۵۸.

۳. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۱۳۳؛ العصامی المکی، سمط النجوم، ج ۳، ص ۲۶۲.

۴. خلیفه بن خیاط، تاریخ، ص ۲۷۴؛ الیعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۳، ص ۱۹ و ۲۰؛ ابن الأثیر، الكامل،

ج ۴، ص ۵۹؛ الذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۵، ص ۳۲۹؛ همو، سیر أعلام النبلاء، ج ۴، ص ۱۴۷؛ البراقی،

تاریخ الكوفة، ص ۳۶۰.

کاهش حضور مخالفان در مسجد، به‌ویژه شیعیان را باید در پیوند با امارت حجاج بن - یوسف ثقفی (م ۹۵ق) نگریست. به غیر از بیعت کوفیان با عبدالملک در مسجد پس از پیروزی‌اش بر زبیریان و خطبه‌ی او^۱، همه اخبار همراهی با حاکمیت، با شیوه آغاز امارت حجاج، خطبه‌ها و فرامین او در ارتباط است. او در سال‌های ۷۵-۹۵ق، در دوره زمامداری عبدالملک و ولید بن عبدالملک (حک: ۸۶-۹۶ق) والی کوفه بود. محتوای غالب خطبه‌هایش، تهدید به عواقب مخالفت با حکومت، اجبار مردم به ابلاغ سلام به خلیفه و مشارکت آنان برای جنگ با خوارج است. در کنار این موارد، از حضور شامیان در مسجد نیز اطلاع می‌دهد.^۲ همچنین، مطابق یک خبر، حجاج در یک فرمان جالب توجه، به سبب علقه‌های قبیله‌ای دستور داد دست مختار را از کنار مسجد پایین آورده و دفن کنند.^۳ کل این وقایع، سلطه موفق حاکمیت اموی را بر فضای سیاسی مسجد به مدت ۲۲ سال، بازتاب می‌دهد.

۱. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۶، ص ۱۶۴؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۱۱۷؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۶، ص ۱۱۲؛ سبط ابن جوزی، مرآة الزمان، ج ۹، ص ۳۷.
۲. طبری، همان، ص ۲۰۴ و ۲۷۶؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۱ و ۱۵۴؛ مسکویه، تجارب الأمم، ج ۲، ص ۲۵۶ و ۳۱۲؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۹، ص ۹ و ۸؛ ابن عبد ربه، العقد الفريد، ج ۳، ص ۲۷۶، ۲۷۹ و ۲۸۰؛ همان، ج ۵، ص ۱۵؛ المقدسی، البدء والتاریخ، ج ۶، ص ۲۹، ۳۰ و ۲۰۴؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۶، ص ۱۴۹، ۱۵۳، ۱۵۷ و ۱۵۸؛ ابن العبری، تاریخ مختصر الدول، ص ۱۱۲؛ سبط ابن جوزی، مرآة الزمان، ج ۹، ص ۱۳۹؛ الذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۵، ص ۳۲۱؛ آل خلیفه، أمراء کوفه، ص ۲۶۹ و ۲۷۰؛ البراقی، تاریخ الکوفة، ص ۳۶۲.
۳. ابن حبیب البغدادی، المحبر، ص ۴۹۱ و ۴۹۲؛ البراقی، تاریخ الکوفة، ص ۳۵۷ و ۳۵۸.

در فاصله سال‌های ۹۶-۱۰۵ق، در زمان خلافت سلیمان بن عبدالملک (حک: ۹۶-۹۹ق)، عمر بن عبدالعزیز (حک: ۹۹-۱۰۱ق) و یزید بن عبدالملک (حک: ۱۰۱-۱۰۵ق)، خبری در مورد مسجد کوفه یافت نشد.

سیاست‌های عصر زمامداری هشام بن عبدالملک (حک: ۱۰۵-۱۲۵ق)، در بسیاری از موارد همچون نحوه رفتار با عراق، شبیه عصر پدرش عبدالملک بود. از این رو، وضعیت مشابهی از تداوم سلطه سیاسی حاکمیت در مسجد کوفه مشاهده می‌شود. از میان ۱۲ واقعه سیاسی یافت‌شده در مسجد، ۹ خبر، حضور موافقان حکومت را روایت می‌کند. این امر، همانند عصر عبدالملک به سبب انتصاب والیان خشن و بی‌رحمی چون خالد بن عبدالله قسری (۱۰۵-۱۲۰ق) و یوسف بن عمر ثقفی (امارت: ۱۲۰-۱۲۷ق) بود. گزارش‌های موجود، همه مربوط به برپایی نماز و سخنرانی‌های این امر است. در دو خبر از امارت خالد، لعن و طعنه به امام علی علیه السلام نیز آورده شده است.^۱

یوسف ثقفی، ورود و حکم زمامداری‌اش را بر کوفه، از طریق عزل نائب‌الإماره خالد از امامت نماز صبح و برگزاری نماز، اعلان کرد.^۲ محور خطبه‌ها و سخنانش، شبیه حجاج، تهدید و توهین به کوفیان است.^۳ ظاهراً این امیر در مسجد، زید بن علی را در باب ادعای خالد قسری مبنی بر ودیعه اموالش نزد وی، بازجویی کرد.^۴ فشارها و محرومیت‌های اجتماعی و سیاسی که این امر بر شیعیان وارد ساختند، به قیام زید در صفر ۱۲۲ق

۱. بلاذری، *جمل من أنساب الأشراف*، ص ۸۹ و ۶۳.

۲. ابن خلکان، *وفیات الأعیان*، ج ۷، ص ۱۰۵؛ آل خلیفه، *أمراء کوفه*، ص ۳۹۷.

۳. طبری، *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۷، ص ۱۵۱ و ۱۹۱؛ مسکویه، *تجارب الأمم*، ج ۳، ص ۱۴۷؛ سبط

ابن الجوزی، *مرآة الزمان*، ج ۱۱، ص ۱۶۳؛ ابن عساکر، *تاریخ دمشق*، ج ۷۴، ص ۲۴۹.

۴. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۱۳۰ و ۱۳۱؛ ابن عساکر، *تاریخ دمشق*، ج ۶، ص ۴۰۰؛

البراقی، *تاریخ الکوفه*، ص ۸۳.

انجامید. یک بخش سرنوشت‌ساز این قیام، در مسجد کوفه اتفاق افتاد. یوسف ثقفی که از مدت‌ها پیش، از جریان قیام آگاه شده بود، یک روز پیش از آغاز آن، کوفیان را با تهدید به مسجد آورد و محبوس ساخت.^۱ اگرچه زید و همراهانش درهای مسجد را باز کردند، اما مردم او را تنها گذاشتند و وی به شهادت رسید.^۲

۶. رونق دوباره حضور مخالفان در مسجد در مناقشه‌های سیاسی پایان اموی

اخبار مسجد کوفه پس از هشام بن عبدالملک تا آخر اموی (۱۲۵-۱۳۲ق)، همگی متعلق به عصر زمامداری مروان ثانی (حک: ۱۲۷-۱۳۲ق) است که ۵ سال را دربرمی‌گیرد. عجیب آنکه ۷ خبر موجود در این دوره، همگی حاکی از حضور مخالفان امویان، به‌ویژه شیعیان است. این رقم، نشان می‌دهد درحالی‌که بنی‌امیه سلطه خود را بر کوفه و مسجد آن از دست می‌داد، در میان نیروهای فعال ضدّ اموی در عراق، سرانجام اندیشه و عمل شیعیان است که بر پایگاه فکری و سیاسی کوفه مسلط می‌شود. از میان این خبرها، یکی مربوط به بیعت با نماینده عبدالله بن معاویه در زمان امارت عبدالله بن عمر بن عبدالعزیز (امارت: ۱۲۶-۱۲۹ق) است که نخستین سال حکومت مروان (۱۲۷ق) بود. ۶ مورد دیگر، وقایع بیعت با سفاح در این مسجد در آخرین سال حکومت این خلیفه را روایت می‌کند.^۳

در ربیع‌الأول سال ۱۳۲ق، ابوسلمه خلال (م ۱۳۲ق) پس از بیرون راندن امیر اموی، محمد بن خالد قسری را به عنوان امیر موقت کوفه انتخاب کرد.^۴ در روز سیزدهم این ماه، سفاح و هوادارانش در مسجد کوفه اجتماع کردند. سفاح خطبه‌ای را ایراد کرد. او در این خطبه، ضمن بیان فضایل خاندان پیامبر ﷺ، ظلم بنی‌امیه و انتقام خداوند از آنها از طریق

۱. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۱۳۲ و ۱۳۴؛ مسکویه، *تجارب الأمم*، ج ۷، ص ۱۴۲ و ۱۴۳.

۲. همان دو.

۳. طبری، *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۷، ص ۳۰۵.

۴. آل خلیفه، *أمراء کوفه*، ص ۴۵۱-۴۶۵.

اهل بیت، از اهل کوفه تمجید کرد و به آنان وعده افزایش بیت‌المال را داد؛^۱ اما از آنجا که وی به سبب بیماری قادر به ادامه خطبه نبود، عمویش، داود بن علی سخترانی را ادامه داد. او نیز هدف بنی‌هاشم را از حکومت، رفع ظلم امویان، به‌ویژه بر خاندان رسول ﷺ ذکر کرد.^۲

پس از آن، مردم با سفاح بیعت کردند و او به عنوان امیرمؤمنان، نماز عصر و مغرب را اقامه کرد.^۳ چند روز بعد، خلیفه جدید نماز جمعه را نیز در مسجد کوفه برگزار کرد.^۴ سپاه این خلیفه در جمادی‌الآخر در نبرد زاب، مروان اموی را شکست داد. قتل مروان در ۲۷ ذی‌الحجه این سال در بوصیر مصر، پیروزی عباسیان را در کسب خلافت بیش‌ازپیش تقویت کرد.

سفاح، سومین خلیفه در جهان اسلام بود که با او در مسجد کوفه بیعت شد. این واقعه، تداوم جایگاه مهم سیاسی این مکان را در میان تحولات آن دوره بازتاب می‌دهد. علاوه بر آن، نشان می‌دهد با وجود تمام فشارها و تلاش‌های امویان برای سلطه بر این پایگاه، جایگاه این مرکز در سیر حوادث خلافت امام علی علیه السلام تا پایان اموی، به عنوان پایگاه شیعیان تثبیت شد.

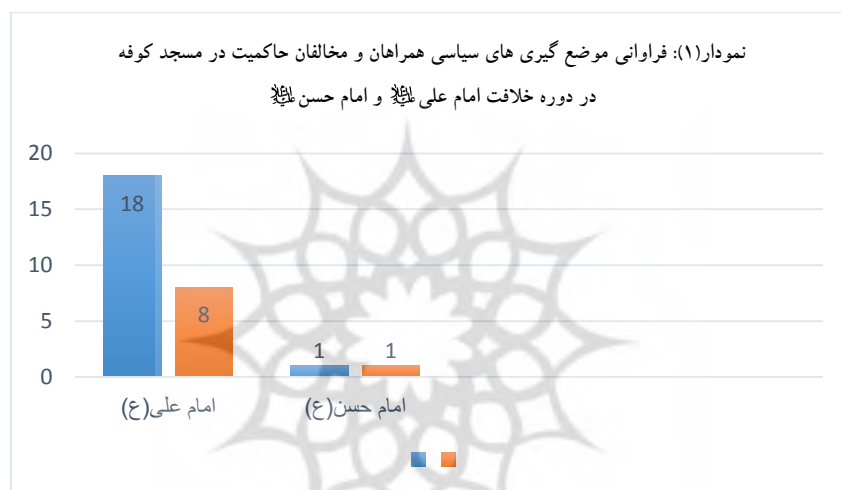
۱. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۷، ص ۴۲۵ و ۴۲۶؛ مسکویه، تجارب الأمم، ج ۳، ص ۳۱۹ و ۳۲۰؛ ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۸، ص ۳۳۷؛ ابن کثیر، البدایة والنهایة، ج ۱۰، ص ۳۹؛ ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة، ج ۱، ص ۳۲۰ و ۳۲۱.

۲. طبری، تاریخ الرسل والملوک، ج ۷، ص ۴۲۵ و ۴۲۶؛ مسکویه، تجارب الأمم، ج ۲، ص ۲۳۰ و ۲۳۱.

۳. طبری، همان.

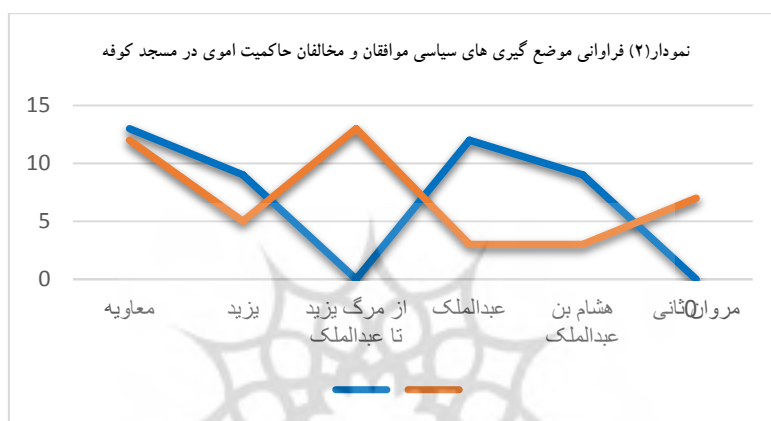
۴. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۶، ص ۳۱۵.

در یک جمع‌بندی، می‌توان گفت در دوره خلافت دو امام علیه السلام، با وجود در نظر گرفتن مدت خلافت آنها، بیشترین همراهی با حکومت امیر مؤمنان علیه السلام است. فراوانی مخالفان و عملکرد غیرهمدلانه در خصوص سیاست‌های ایشان در مسجد، هم فضای باز حکومت دو امام علیه السلام و هم انحراف عقیدتی مردم را در آن دوره بازتاب می‌دهد. نمودار شماره ۱، این آمار را نشان می‌دهد.

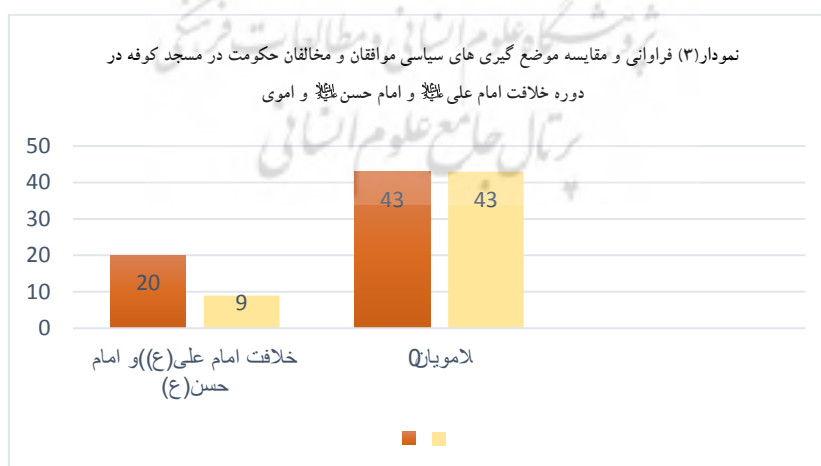

از طرف دیگر، در عصر اموی، تنها در زمان معاویه است که یک تناسب میان حضور موافقان و مخالفان حاکمیت در مسجد دیده می‌شود. در این دوره، هم در پایان عصر سفیانی و هم در پایان عصر مروانی، مسجد کوفه محل حضور مخالفان حکومت می‌شود و اطلاعی از حضور موافقان، در دست نیست. این آمار به خوبی از وضعیت نابسامان اموی در این دو مرحله حکایت می‌کند. جالب آنکه مطابق آمار به دست آمده، میزان حضور مخالفان اموی در مسجد پس از مرگ یزید، به بیشترین حد خود در این عصر می‌رسد (نمودار شماره ۲)؛ اما ظهور حکام و امرای بی‌رحم و سیاستمدار مروانی، بحران نابودی را برطرف می‌سازد و سلطه آنان را بر مسجد دوباره برپا می‌کند. البته این امر را باید در تشتت و ناهماهنگی مخالفانشان هم جست‌وجو کرد.

همان گونه که نمودار شماره ۲ نشان می‌دهد، میزان موافقان در زمان مروان دوم، به صفر نزدیک می‌شود. این آمار، از حیث حضور همراهان قدرت وقت، مشابهت فراوانی با آمار پس از مرگ یزید دارد. همچنین، حاکی از آن است که امویان در پایان عصر مروانی، قادر به سرکوب و کنترل مخالفان خود در مهم‌ترین پایگاه سیاسی عراق، یعنی مسجد کوفه نشدند.

علاوه بر این، مقایسه آمار حضور مخالفان و همراهان نظام مستقر در دو دوره خلافت حضرت علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام با اموی، نشان از همراهی بیشتر کوفیان با خلفای راشدین دارد که باید آن را در پرتو تفاوت سیاست‌های کلی حاکم بر این دو برهه زمانی نگریست (نگاه کنید به: نمودار شماره ۳).

نتیجه

مقایسه جامعه آماری از حوادث سیاسی روی داده در مسجد کوفه از زمان خلافت امام علی علیه السلام تا پایان اموی، نتایجی را نشان می‌دهد که در دستاوردهای تحقیقات پیشین دیده نمی‌شود. حاصل این مقایسه، حاکی از آن است که مسجد کوفه در کل دو دوره مورد بررسی، اهمیت سیاسی خود را حفظ کرد؛ اما در عصر اموی، بیشتر از تداوم، تحولاتی در حوادث سیاسی صورت گرفت که به شرح زیر است:

انتخاب امیر کوفه توسط خلیفه وقت، برگزاری نماز جماعت و جمعه و خواندن خطبه توسط او (سخنرانی آغاز امارت و خبرهای مهم حکومتی) که از همان ابتدای تأسیس در مسجد معمول شد، در کل دو دوره تداوم داشت؛ اما از زمان معاویه به بعد تحت فشار حاکمیت، شرکت در نماز جماعت رنگ، هدف و الزام سیاسی پیدا کرد. نشانه‌های اعتراض به امرای کوفه و خلافت در این عبادتگاه، در دو عصر مشاهده شد. بیعت با خلیفه وقت در مسجد کوفه از خلافت امام حسن علیه السلام شروع، و در زمان اموی (حکومت معاویه) هم دیده می‌شود.

اما تحولات این جایگاه سیاسی، بیش از اینها بود. در زمان خلافت حضرت علی علیه السلام، محتوای بیشتر خطبه‌ها تحریض به جهاد در فتوحات یا جنگ‌های داخلی بود؛ تا اینکه در دوره حکام و امرای اموی، عبارات تهدید و تحقیر برای اطاعت‌پذیری جایگزین شد. در عصر خلافت دو امام علیه السلام، گفت‌وگوهای آزاد و حتی نقد و اعتراض مردم به حاکمیت مشاهده گردید؛ ولی در دوران اموی به تدریج از فضای آزاد سیاسی کاسته شده و با سلطه امرای مستبد و خشن تقریباً از میان رفت.

مخالفت‌ها و عدم همراهی‌ها در مسجد در دوران امام علی علیه السلام و فرزند ایشان، متأثر از رویگردانی جامعه از ایده و عقیده اسلامی و رشد رفتارهای منفعلانه بود؛ درحالی که در زمان خاندان اموی، بیانگر تقابل با سیاست‌های تبعیض‌آمیز حکومت بود و در بسیاری از قیام‌ها و اعتراض‌ها، در مسجد تبلور پیدا کرد. آمار حضور همراهان و سلطه موفق امویان

بر مسجد، به یاری روش خشونت‌آمیز و ارباب امرای مستبد آنها حاصل شد؛ اما مخالفت‌ها با کنار رفتن آنان از صحنه سیاست، نمایان شد. از این رو، در پایان عصر سفیانی و مروانی، مسجد کوفه فقط محل حضور معاندان اموی است. در میان نیروهای معاند فعال در کوفه، شیعیان بیشترین حضور را در این عبادتگاه داشتند.

رویدادهای مهمی چون مرکزیت خلافت و خطبه‌های امام علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام، ضربت خوردن امیر مؤمنان علیه السلام، عملکرد و فشارهای امویان، به‌ویژه شکنجه و توهین به شیعیان و امامانشان، حضور بسیاری از قیام‌های شیعی مانند قیام مسلم بن عقیل، توابین، مختار و زید بن علی در مسجد کوفه، همگی سبب شد این مسجد آرام‌آرام رنگ یک مکان تمام‌عیار شیعی را به خود بگیرد.

همان‌گونه که در مسجد کوفه، دوره خلافت خلفای نخستین به امویان واگذار شد، دوباره در همین مرکز بود که دومین حکومت جهان اسلام (اموی)، به سومین خلافت (حکومت عباسی) منتقل شد. همان‌طور که بنی‌امیه در مسجد کوفه قدرت را گرفتند، سرانجام، حاکمیت آنان در همین عبادتگاه نیز زوال یافت.

منابع

الف. كتاب

١. آل خليفه، محمدعلى، ١٤٢٥ق، *أمراء الكوفة وحكامها*، تهران، اسوه.
٢. إبادى، محمدحميد، ١٣٦٠، *مجموعه الوثائق السياسية، مصر، لجنة التأليف والترجمة.*
٣. ابن ادريس حلى، فخرالدين ابو عبدالله محمد بن احمد، ١٤١٠ق، *السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى*، مصحح: حسن بن احمد ابن مسيح موسى، چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامى التابعة لجماعة المدرسين.
٤. ابن اعثم، احمد، ١٤١١ق، *كتاب الفتوح*، تحقيق: على شيرى، بيروت، دار الاضواء.
٥. ابن الأثير، ابوالحسن جزرى، ١٤٠٠ق، *الكامل فى التاريخ*، بيروت، دار الكتاب العربى.
٦. ابن تغرى بردى، أبوالمحاسن، بى تا، *النجوم الزاهرة فى ملوك مصر والقاهرة*، مصر، دار الكتب العلمية.
٧. ابن جوزى، جمال الدين، ١٤١٢ق، *المنتظم فى تاريخ الأمم والملوك*، تحقيق: محمد عطا و مصطفى عطا، بيروت، دار الكتب العلمية.
٨. ابن حبيب، محمد بغدادى، بى تا، *المحبر*، تحقيق: إيلزة ليختن شنيتر، بيروت، دار الأفق الجديدة.
٩. ابن حجر، أحمد الهيثمى الأنصارى، ١٤١٧ق، *الصواعق المحرقة على أهل الرفض والضلال والزندقه*، تحقيق: عبدالرحمن التركى و كامل محمد الخراط، بيروت، مؤسسه الرسالة.
١٠. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، ١٤٠٨ق، *العبر وديوان المبتدأ والخبر فى تاريخ العرب والبربر و...*، تحقيق: خليل شحاده، الطبعة الثانية، بيروت، دار الفكر.
١١. ابن خلكان، شمس الدين، ١٩٩٤م، *وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان*، تحقيق: إحسان عباس، بيروت، دار صادر، الجزء ٦ و ٧.
١٢. ابن سعد، محمد بن سعد، ١٣٨٨، *الطبقات الكبرى*، بيروت، دار صادر.
١٣. ابن عبد ربه، شهاب الدين احمد، ١٤٠٧ق، *العقد الفريد*، تقديم: خليل شرف الدين، بى جا، دار المكتبة الهلال.

۱۴. ابن عبري، أبو الفرج، ۱۴۱۳ق، تاريخ مختصر الدول، تحقيق: أنطون صالحاني، الطبعة الثالثة، بيروت، دار الشرق.
۱۵. ابن عساکر، ابوالقاسم، ۱۴۱۵، تاريخ دمشق، تحقيق: عمرو بن غرامة العموري، بی جا، دار الفكر للطباعة والنشر.
۱۶. ابن قتيبة، أبي محمد عبدالله، ۱۴۲۷ق، تاريخ الخلفاء او الامامة والسياسة، علق عليه: ابراهيم شمس الدين، بيروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۷. ابن كثير، أبو الفداء، ۱۴۰۷ق، البداية والنهاية، بی جا، دار الفكر.
۱۸. أبو عرب، محمد بن احمد، ۱۴۲۷ق، كتاب المحن، تحقيق: يحيى وهيب الجبوري، بيروت، دار الغرب الاسلامی للطباعة.
۱۹. ابوفرج الاصبهاني، الحسين بن محمد، بی تا، مقاتل الطالبیین، تحقيق: أحمد صقر، بيروت، دار المعرفة.
۲۰. البراقی، حسين بن محمد، ۱۴۲۴ق، تاريخ الكوفة، تحقيق: ماجد العطية، بی جا، المكتبة الحيدرية.
۲۱. البلاذري، أحمد بن يحيى، ۱۴۱۷ق، جمل من انساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض زركلي، بيروت، دار الفكر.
۲۲. جاحظ، عمرو بن بحر أبو عثمان، ۱۴۲۳ق، البيان والتبيان، بيروت، دار مكتبة الهلال.
۲۳. جبوري، كامل سلمان، ۱۳۹۷، مساجد الكوفة دراسة تاريخية مصورة، نجف اشرف، النعمان.
۲۴. جعيط، هشام، ۱۴۲۶ق، نشأة المدينة العربية الإسلامية الكوفة، الطبعة الثالثة، بيروت، دار الطليعة.
۲۵. الجنابي، كاظم، ۱۹۶۶م، مسجد الكوفة (تخطيطه و عمرانه)، بغداد، دار الجمهورية.
۲۶. خليفة بن خياط، ابو عمرو، ۱۳۹۷، تاريخ، تحقيق: أكرم ضياء العمرى، الطبعة الثانية، بيروت، مؤسسة الرسالة.
۲۷. دكسن، عبدالامير عبد حسين، ۱۹۷۳م، الخلافة الاموية، بيروت، دار النهضة العربية.
۲۸. دينوري، احمد بن داود، ۱۴۲۱ق، الأخبار الطوال، تحقيق: عصام محمدالحاج على، بيروت، دار الكتب العلمية.

٢٩. ذهبى، شمس‌الدين، ١٤١٣ق، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: عمر عبدالسلام، الطبعة الثانية، بيروت، دار الكتاب العربى.
٣٠. —، ١٤٠٥ق، سير أعلام النبلاء، تحقيق: مجموعة من المحققين، الطبعة الثالثة، بى‌جا، مؤسسة الرسالة.
٣١. سبط بن جوزى، شمس‌الدين، ١٤٣٤ق، مرآة الزمان فى تواريخ الأعيان، تحقيق: محمد بركات و اخرون، سوريا، دار الرسالة العالمية.
٣٢. سيف بن عمر تميمى، ١٤١٣ق، الفتنة ووقعة الجمل، تحقيق: أحمد راتب عرموش، بى‌جا، دار النفائس.
٣٣. سيوطى، جلال‌الدين، ١٤٢٥ق، تاريخ الخلفاء، تحقيق: حمدى الدمرداش، بى‌جا، مكتبة نزار مصطفى الباز.
٣٤. طبرى، محمد بن جرير، بى‌تا، تاريخ الرسل والملوك، تحقيق: محمد أبو‌الفضل إبراهيم، القاهرة، دار المعارف.
٣٥. الطريحي، محمد سعيد، ١٤٠٦ق/١٩٨٦م، العتبات المقدسة فى الكوفة، الطبعة الثانية، بيروت، دار الكتبي للمطبوعات.
٣٦. عبده، محمد، بى‌تا، نهج البلاغة، بيروت، دار المعرفة للطباعة والنشر.
٣٧. العصامى المكي، عبدالملك بن حسين، ١٤١٩ق، سمط النجوم العوالى فى أنباء الأوائل والتوالى، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود و على محمد معوض، بيروت، دار الكتب العلمية.
٣٨. علوى، على، ١٣٨٨، راهنماى مسجد مقدس كوفه واماكن اطراف آن، تهران، مشعر.
٣٩. قدامة بن جعفر، ١٤٠٢ق، الخراج وصناعة الكتابة، تحقيق: محمدحسن الزبيدى، العراق، دار الرشيد للنشر.
٤٠. المجلسى، محمدباقر، ١٤٠٣ق، بحار الأنوار، بيروت، مؤسسة الوفاء.
٤١. المخزومى، مهدى، ١٣٧٧ق، مدرسة الكوفة ومنهجها فى دراسة اللغة والنحو، الطبعة الثانية، مصر، مصطفى البابى.

۴۲. مسعودی، ابی الحسن، بی تا، التنبیه والاشراف، تصحيح: عبدالله اسماعيل الصاوی، قم، دار الصاوی.

۴۳. —، ۱۳۸۶ و ۱۳۷۸ق، مروج الذهب ومعادن الجواهر، تحقيق: محمد محی الدين، الجزء ۲: الطبعة الرابعة، الجزء ۳: الطبعة الخامسة، مصر، دار السعادة.

۴۴. مسکويه، أبوعلی، ۱۴۲۱ق، تجارب الأمم وتعاقب الهمم، تحقيق: ابوالقاسم إمامی، الطبعة الثانية، تهران، سروش.

۴۵. مفید، محمد بن النعمان البغدادي، ۱۴۱۶ق، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقيق: مؤسسة اهل البيت (عليه السلام)، بيروت، الاحياء التراث.

۴۶. مقدسی، المطهر بن طاهر، بی تا، البدء والتاريخ، بورسعيد، مكتبة الثقافة الدينية.

۴۷. مؤنس، حسين، ۱۹۸۱م، المساجد، بی جا، عالم المعرفة.

۴۸. یاقوت حموی، شهاب الدين، بی تا، معجم البلدان، تحقيق: فريد عبدالعزيز الجندي، بيروت، دار الكتب العلمية.

۴۹. یعقوبی، احمد بن إسحاق، ۱۳۵۸، تاريخ یعقوبی، نجف اشرف، مطبعة الغری.

ب. مقاله

۱. أمین، حسین، ۱۴۲۱ق، «الصحابه الكرام فی الكوفة»، المورد، العدد ۴، المجلد ۲۸: ۴۲-۴۴.

۲. —، ۱۴۰۱ق، «المسجد وأثره فی تطوير التعليم»، دراسات تاريخية، العدد ۵، رمضان: ۵-۱۳.

۳. ایزدی، حسین، ۱۳۷۹ش، «جغرافیای تاریخی کوفه»، تاريخ اسلام، ش ۴، سال یکم، زمستان: ۷۲-۸۵.

۴. آیینهنود، صادق و گراوند، مجتبی، ۱۳۸۶ش، «ساختار سیاسی - اجتماعی کوفه...»، تاريخ، ش ۶، دوره دوم، پایيز: ۲۳-۳۳.

۵. البيومي، محمدرجب، ۱۴۰۳ق، «مسجد الكوفة و عبدالله بن مسعود»، الأزهر، الجزء ۳، السنة الخامسة والخمسون، ربيع الأول: ۳۱۹-۳۲۵.

۶. حمود، هادی حسین، ۱۴۲۲ق، «الحركة الفكرية فی الكوفة»، ذخائر، العدد ۸، خريف: ۸۱-۹۸.

۷. ساجدی، مهدی، ۱۳۹۶ش، «بازپژوهشی در اعمال مسجد کوفه و سهله»، حج و زیارت، ش ۳، سال دوم، بهار و تابستان: ۳۳-۵۶.
۸. الصغیر، محمدحسین علی، ۱۴۲۲ق، «الکوفة الغراء (أرض الرسالات السماویة وعاصمة الخلافة الاسلامیة)»، الدخائر، العدد ۸، خریف: ۴۸-۷۶.
۹. صفری، نعمت‌الله، ۱۳۷۸ش، «تاریخ بنای مسجد جامع کوفه»، مسجد، عدد ۳، ش ۴۴، خرداد و تیر: ۸۲-۸۹.
۱۰. کوبان، دوگان، ۱۳۷۶ش، «مساجد در سرزمین‌های مرکزی عرب»، امین ناصح، هنر، ش ۳۳، تابستان و پاییز: ۶۴-۹۷.
۱۱. محرمی، غلام‌حسن، ۱۳۸۷ش، «نقش مسجد در حیات علمی جامعه تا قرن چهارم هجری»، مبلغان، ش ۱۱۰، آذر و دی: ۱۰۰-۱۱۶.
۱۲. مصدق صدقی، صدیقه و قنبری سرداری، اشرف، ۱۳۹۲ش، «نماز مسافر در اماکن مقدسه چهارگانه از دیدگاه فقهای امامیه»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ش ۳۱، بهار: ۱۶۵-۱۸۰.
۱۳. ولوی، علی محمد و قربان پوردشتکی، سیمین، ۱۳۸۸ش، «تاثیر اندیشه‌های رایج بر رفتار سیاسی مردم کوفه از سال ۳۵ تا ۶۱ هجری»، مطالعات تاریخ اسلام، ش ۱، سال اول، تابستان: ۱۵۲-۱۷۱.